

PIERRE — JOSEPH PROUDHON

(1809 — 1865)

Asistan Dr. Murat SARICA

G İ R İ Ő

1809 yılında Besançon'da doğan Pierre Joseph Proudhon fakir bir ailenin çocuğudur. İlerde yazacağı kitaplarda bu fakirlik içinde geçen yıllarını kuvvetli çizgilerle anlatmayı ihmal etmemiştir. Daha gençliğinde işçi sınıfına sadık kalacağına ve onu, içinde bulunduğu şartlardan kurtarmak için bütün gayretini sarfedeceğine yemin etmiştir. Bu yoksulluk yıllarını anlatırken yoksulluğu şu şekilde tarif etmektedir: «Yoksulluk insanı alçaltıp değersizleştirir, yavaş yavaş kendine lâayık hale getirir»¹.

Sosyalizm akımını incelerken genellikle sosyalist yazarları iki büyük gruba ayırmak gelenek haline gelmiştir. Bu iki gruba ayırma farklı isimler altında yapılsa da yazarların gruplara göre yerlerini değiştirmeye imkân yoktur.

1 — Hayalî sosyalizm veya Marksizm öncesi devre,

2 — İlmî sosyalizm veya Marksizm.

Hayalî sosyalistler de aydınlanma çağı filozofları gibi insanlığın çektiği ıstırap ve sefaletin, uğradığı haksızlıkların, ileri sürecekleri çareler sonucunda son bulacağına inanıyorlardı. Onlara göre şimdiye kadar bu haksızlıklara bir çare bulunamayışının sebebi haksızlıkları önleyecek, eşitliği sağlayacak fikirlerin daha önce bilinemeyişi, bu parlak fikirleri ortaya atacak olan filozofların daha önce dünyaya gelmemiş olmalarıdır. Böylece hayalî sosyalistler düşünce ile madde arasındaki münasebetin yarattığı temel çelişmeyi düşünceyi öne alarak çözme eğilimi göstermektedirler.

İlmî sosyalistlere göre kapitalist istihsal münasebetlerinin yeni sınıf farklılaşmasını bütün açıklığı ile ortaya koyacak kadar geliş-

1) *Mosca, Gaetano*: Siyasî Doktrinler Tarihi, s. 203, Çev. *Samih Tiryakioğlu*, İstanbul 1963.

mediği bir dönemde ortaya çıkan hayalî sosyalistler, ilmî sosyalistlerin aksine, tarihte halk kütlelerinin rolünü kavrayamamış, kapitalizmi yıkıp sosyalizmi kurmanın proleteryanın tarihî misyonu olduğunu anlayamamışlardır². Ne var ki 19 uncu yüzyılın ortalarına kadar hayalî sosyalizm siyasî ve sosyal alanda ezilen sınıfların kurtuluşundan yana en ileri görüşü temsil etmiştir.

İşte Proudhon bu tasnife göre Marx'ın çağdaşı olmasına rağmen birinci gruba giren bir yazardır.

Touchard «Başlıca eserlerinin 1848 den sonra yayınlanmış olmasına rağmen, Proudhon'u 1848 den evvelki devrede incelemenin doğru olacağı» kanısındadır³. Proudhon'un fikirleri İkinci İmparatorluk devrinde hızlanan endüstriyel gelişmeden önceki zanaatkâr ve köylülerin Fransasında gelişmiş ve şekillenmiştir. Yine aynı yazara göre «Marx'ın antikapitalizminin yanında Proudhon'un prekapitalist (kapitalizm öncesi) fikirleri sanki başka bir çağa aitmiş gibi görünmektedir»⁴. Böylece Touchard, Proudhon'u kapitalizmin bünyesini ve iç çelişmelerini bilimsel bir açıdan görememekle suçlandırmakta olan Marksistlere hak vermektedir.

Birinci gruba giren sosyalist yazarlar arasında Proudhon'un kendine has bir yeri vardır; o da fikirlerinin tam bir berraklıktan yoksun oluşudur. Onun içindir ki Proudhon birçok tarihçi ve yazar için kızgınlık ve rahatsızlık sebebi olmuştur⁵. Bunda kendi kendini yetiştirmiş oluşunun da büyük rolü olduğunu kabul etmek gerekir. Proudhon birçok eser yazmıştır. Bunların en önemlileri Sefaletin Felsefesi (1846), Sosyal Meselenin Çözümü (1848), Bir Devrimcinin İtirafı (1849), Harp ve Sulh (1861), Federatif Prensip (1863), İşçi Sınıfının Siyasî Ehliyeti (1865) dir.

I. PROUDHON'UN FİKİRLERİNE YÖN VEREN ANA PRENSİPLER

Proudhon'un karanlık bir yazar olduğunu ve sık sık çelişmelere düştüğünü belirtmiştik. Proudhon'un hayatı ile eserleri sıkı sıkıya

2) *Cogniot, Georges* : Le Socialisme Utopique de Saint - Simon et Fourier - Le Socialisme Petit - Bourgeois de Proudhon, s. 2, Les cahiers du Centre d'Etudes et de Recherches Marxistes, Paris (tarihi yok).

3) *Touchard, Jean* : Histoire des Idées Politiques, T. II, s. 567, P.U.F., Paris 1959.

4) *Touchard, J.* : a.g.e., s. 567.

5) *Gray, Alexander* : The Socialist Tradition, s. 230, London - New York - Toronto 1946.

birbirine bağlıdır ve daimî surette ihtilâl özlemiyle reformculuk arasında gidip gelmektedir. Proudhon'un eserlerinde sert ve yıkıcı bir biçimin altında yumuşak fikirlere sık sık rastlamak mümkündür ⁶.

Proudhon «*destruam et aedificabo*» (Yıkacağım ve yapacağım) diyerek söze başlar. Eleştirisinin şiddet ve ustalığına karşı yıkmak değil de yapmak söz konusu olunca çekingen, karanlık ve karışıktır ⁷. Proudhon'un sosyal ve siyasî fikirlerini iki ana temele dayandırmak mümkündür kanısındayız. İktisadî ve sosyal fikirlerinin temeli meşhur «mülkiyet hırsızlıktır» cümlesiyle özetlenebilir. Aslında komünizmi benimsemez ve mülkiyetin yerine bir çeşit geçici sahipliği koymakla yetinir. Fakat bu sözüyle Proudhon karşımıza bir sosyalist yazar olarak çıkmaktadır. Proudhon da bütün sosyalist yazarlar gibi liberal iktisadî sisteme ve mülkiyet rejimine ağır hücumlarda bulunmuştur. Rekabet ve tekellerin lüks ve sefaleti bir arada yarattığını ortaya koydukları zaman onlarla aynı fikirdedir. Fakat iktisat politikası dışında sosyalistlerin müspet bir teklifte bulunmadıklarını da ileri sürmekten geri kalmaz ⁸.

Proudhon'un siyasî fikirlerini ise şu cümlesi ile özetleyebiliriz. «*La liberté, toujours la liberté, rien que la liberté, et pas de gouvernementalisme*» (Hürriyet, her zaman hürriyet, sadece hürriyet, hükümetçiliğe hayır!).

Proudhon bu sözleriyle anarşist bir yazardır ve anarşizm kelimesini kelimenin etimolojik anlamı karşılığı olarak kullanmaktadır: yani hükûmetsizlik.

Proudhon devletin yerini fertler ve müstahsil gruplar arasındaki akdî münasebetlerin alması gerektiğini ileri sürmüştür. Proudhon otoriteden nefret eder; bu otorite ister ilâhî hukuka dayanan bir monarşi olsun, ister «Jacobin» bir diktatörlük. Ona göre sınıflar arasındaki çatışmanın baş sorumlusu Devlettir; bu yüzden bu çatışmaları en fazla yüzeye çıkaran siyasî demokrasiye de karşıdır. Fakat İkinci İmparatorluk sırasında Proudhon bu anarşist fikirlerinin gerçekleşmeyecek bir ham hayal olduğunu anlıyarak federatif prensiplerini ileri sürmüştür. Proudhon'un anarşizminin Fransadaki anarşist sendikacılık geleneği üzerinde büyük etkisi olmuştur.

6) *Lefranc, Georges* : Histoires des Doctrines Sociales dans l'Europe Contemporaine, s. 59, Paris 1960.

7) *Mosca, Gaetano* : a.g.e., s. 204.

8) *Lefranc, Georges* : Histoires des Doctrines Sociales dans l'Europe Contemporaine, s. 58 - 59, Paris 1960.

Fransız sendikacılığı uzun zaman tek devrimci yol olarak sendikal mücadeleyi görmüş, bu hareketi sonu her zaman oportünizme varması muhtemel olan siyasî hareket ve mücadeleden ayırma eğilimi göstermiştir⁹. Ne var ki Proudhoncular sadece iktisadî alanda mücadele etmesini istemekle işçi sınıfının bağımsız bir politikaya sahip olmasını önlemekte, siyasî mücadelede işçi sınıfının başka sosyal kuvvetlerin egemenliği altına girmesine yol açmaktadırlar¹⁰. Büyük Fransız sendikası C.G.T. nin 1936 yılında Toulouse şehrinde yaptığı büyük birleşme kongresinde karşı karşıya gelen iki grubun biri Proudhon'un etkisi altında meslekî federalizmi savunanlar, öteki ise Marx'ın demokratik merkezîyetçileridir¹¹.

Mülkiyete hırsızlıktır diyen, Devlet otoritesi istemiyen Proudhon «Milleti, özgürlüğü ve halkı vesayetten kurtarmak, sulhu sağlamak ve Avrupadaki devrim fikrini geliştirmek için bir tek yol görüyorum, Fransayı 12 parçaya bölmek ve Parisi ortadan kaldırmak lâzımdır» demektedir. Proudhon o sıralarda kurulmakta olan İtalyan Birliğine de karşıdır. Mosca¹² «Çünkü Proudhon'a göre bu birlik Fransa için zararlıydı» demektedir. Proudhon'u bütünü içinde incelersek bu sözün aşırı bir milliyetçilik gayretinden ileri gitmediğini görürüz. Bu fikirleri ileri sürerken Proudhon her şeyden önce bir federalisttir.

Proudhon'un federalizmi eşitliği sağlayacak olan bir karşılıklılık sistemine (mutuellisme) dayanır. İşte Proudhon'un fikirlerinin ayrıntılarına inebilmek için Federalizm ve Mutuellisme'ini daha yakından incelememiz gerekmektedir. Fakat daha önce Proudhon'un temsilî sisteme karşı tutumunu, demokrasi anlayışını ele almamız gerekmektedir. Proudhon'un eserlerine hukukî açıdan bakıldığı zaman en orijinal buluşu gibi görünen federasyon anlaşmalarına ancak bu yoldan varılabilecektir. Bütün bu yukarıda saydığımız hususları Proudhon klâsik anlamıyla Devlete karşı olduğundan, Proudhon'un siyasî görüşleri adı altında incelemeğe çalışacağız.

9) *Touchard, Jean* : a.g.e., s. 569.

10) *Cogniot, Georges* : a.g.e., s. 21.

11) *Lefranc, Georges* : a.g.e., s. 270.

12) *Mosca, Gaetano* : a.g.e., s. 204.

II. PROUDHON'UN SİYASÎ GÖRÜŞLERİNİN ANA HATLARI

A — *Halk :*

Proudhon'a göre halk egemendir, ancak kendi kendini bağlayabilir, kimse onunla eşit şartlarla anlaşma yapamaz. Vekar ve hay-siyeti çığnendiği veya çığnenme tehlikesi gösterdiği zaman halkın davranışının hukuka uygun olup olmadığını araştırmanın hiçbir anlamı yoktur. Anayasa hiçbir zaman halkla kral arasında, hukukçularla vatandaşlar arasında veya vekil ile müvekkil arasında yapılmış iki taraflı bir anlaşma değildir. Anayasa halkın kollektif varlığını, kuvvetler arasındaki dengeyi ve bu kuvvetlerin görev ve yetkilerini düzene koymaktan başka birşey değildir. Böyle olunca hürriyetlerinin tehlikede olduğunu ve karşı koymanın zamanının geldiğini sezdiği anda halk için tek çıkar yol durumu protesto etmekle yetinmek değil, durum hakkında egemen olarak karar vermektir ¹³.

Proudhon'a göre halk tek ve bölünmezdir; çoğunluk ve azınlık değildir, bir kuru kalabalık, bir yığın değildir. Halkın iradesi para gibi, hissedarların oyları gibi sayılamaz, tartılamaz. Halkın iradesi istisna tanımaz. Bölünmenin olduğu yerde halk yoktur, temsil nazariyeleri halkın egemenliğini inkâr etmektedir ¹⁴. Burada Proudhon'un Rousseau'nun fikirlerine yaklaştığı sanılabilir, fakat ilerde görüleceği gibi Proudhon Rousseau'dan ayrılmaktadır. Ona göre sosyal mukavele genel iradenin despotizmine yol açmaktadır. Ayrıca Proudhon'a göre Rousseau sadece siyasî haklardan söz etmektedir, iktisadî haklarla ilgilenmemektedir ¹⁵.

B — *Temsilî sistem ve Demokrasi :*

Proudhon'a göre temsilî sistemde kanun yapma yetkisi eğer çoğunluğunsa buna çoğunluğun çoğunluğu demek gerekir, bu mantığı izleyecek olursak kolaylıkla tek kişinin iktidarına kadar geliriz ¹⁶. Böyle olunca bütün mesele halkı sorguya çekmeyi bilmektedir. Geleceğin sırrı halkı sorguya çekmeyi bilmektedir. Toplumu idare eden kanunları ancak bu yollarla öğrenebiliriz.

13) *Proudhon, P. J. :* Solution du Problème Social, s. 7 (Oeuvres complètes de P. J. Proudhon, Tome VI), Paris 1868.

14) *Proudhon, P. J. :* a.g.e., s. 15.

15) *Touchard, Jean :* a.g.e., s. 369.

16) *Proudhon, P. J. :* a.g.e., s. 15.

Temsilî sistemin muteber olabilmesi için halkın ne düşündüğünü, nasıl karar verdiğini bilmemiz gerekmektedir. Gerektiği zaman halk tek kişiymiş gibi ayaklanıp harekete geçtiğine göre (Proudhon burada 1848 devrimini göz önünde bulundurmaktadır) onun ne zaman ne düşündüğünü de bilmemiz gerekir. Oysa halkın düşüncelerini bize yansıtacak bir âlete sahip değiliz¹⁷. Basın da bu işi yapmamaktadır, çünkü basında çıkan yazılar çelişmelerle doludur ve hiçbir meseleyi çözememektedir. Durum böyle olunca halkın temsilcilerinin halkın hangi düşünce ve eğilimini temsil ettiği de hiçbir zaman kolay kolay açıklanamaz¹⁸.

Sonra bir mesele daha vardır: acaba halk her zaman düşünür mü? Yoksa aralıklı mı düşünür. Aralıklı düşünürse bu aralarda halk nasıl temsil edilecektir? Bütün bu hususlar açıklanmadıkça *vekâlet* ve *temsil* müesseseleri bizi ancak bir zümre veya kişi istibdadına götürecektir.

Fakat bütün bunlara rağmen içimizde değişmesine imkân olmayan bir inanç vardır, o da halkın egemenliği fikridir¹⁹. Çünkü halk 1789 da, 1830 da ve 1848 de egemenliğine sahip olduğunu bize ispat etmiştir. Halkın egemenliği fikrinden hareket edip halkın bu fikri nasıl ortaya koyduğunu aramağa kalktığımız zaman, bütün bu bâtil itikatlar, menfaat çatışmaları ve çelişik fikirler arasında demokrasi rejiminin buna cevap vermediğini görürüz. Fakat buna karşı demokrasiyi tutanlar şimdiye kadar halkın fikrinin hiçbir zaman tam olarak sorulmadığını, halkın ne düşündüğünü tam anlayabilmek için hiç fark gözetmeden herkesin doğrudan doğruya veya dolaylı olarak kanunların yapılmasında eşit rol oynamasının gerektiğini, oysa imtiyazlıların buna engel olduğunu, yani asillerin, papazların, sanayicilerin, tüccarların ve mal sahiplerinin demokratik bir biçimde halka danışmayı önlediklerini, samimî bir demokrasinin bunu sağlayabileceğini ileri sürmektedirler²⁰.

Proudhon'a göre meselenin düğüm noktası halkın bir tek insanmış gibi fikrini söyleyebilmesi ve hareket edebilmesindedir. Cumhuriyet bundan başka birşey değildir ve bütün sosyal meseleler de ancak buna bağlanarak çözümlenebilir. Demokrasi bu meseleyi en ge-

17) Proudhon, P. J. : a.g.e., s. 42.

18) Proudhon, P. J. : a.g.e., s. 43.

19) Proudhon, P. J. : a.g.e., s. 46.

20) Proudhon, P. J. : a.g.e., s. 47.

niş bir şekilde uygulanacak genel seçimlerle çözeceğini ileri sürmektedir. Onun içindir ki demokrasiye çoğunluğun hükûmeti denilmektedir. Burada (genel oy) prensibini yargılamak durumundayız. Proudhon diyor ki: «Hemencecik fikrimi söylemek gerekirse son aşama olan Cumhuriyete varabilmek için daha evvel Monarşiyi yıktığımız gibi Demokrasiyi de yıkmalıyız»²¹.

Proudhon'a göre demokrasi gizli bir aristokrasidir. Genel oy (suffrage universel) uygulandığı zaman tecrübeler siyasî hakları tek başına kullanan orta sınıfın halkı temsil etmediğini ve monarşi ile birlikte halka karşı olduğunu göstermiştir. Oysa Millet'in bir bütün olarak temsilcilerini seçeceği fikri kabul edilmiştir²².

Eğer toplumun serbestçe gelişmesini, bilimin ve sanatın, endüstri ve ticaretin ilerliyebilmesini bir sınıf tek başına sağlayabiliyorsa, yani bir sınıf kabiliyetleri ve zenginliği yüzünden tabii olarak o halkın seçkinlerinden sayılıyorsa, temsilî sistem ne kadar kursosuz olursa olsun, mahallî ihtiraslar, insanlar ve prensipler arasındaki kin ve düşmanlık, Devletle ilgili peşin hükümler bizi sun'î bir sonuca götürecektir.

Burada doğuştan bir aristokrasinin yerini halkın seçtiği bir aristokrasinin alacağını kabul ediyorum, ama ne de olsa bu da bir aristokrasidir, diyor Proudhon²³. Demek ki istesek de istemesek de hükûmet kabiliyetleri ve servetleri üstün kişilerin eline geçecektir. Durum böyle olunca sosyal reformun, siyasî reformdan çıkamıyacağı, aksine siyasî reformun sosyal reformdan çıkacağı kolayca anlaşılır.

Demokrasinin en büyük hayali, anayasalı monarşilerde olduğu gibi hükûmeti temsilî yolla kurmağa çalışmasıdır. Şimdiye kadar yapılan devrimler meseleyi aydınlatmağa yetmemiştir. Demokrasinin istediği halâ servetlerin eşitsizliği, hükümleranın vekâlet yoluyla devri ve eşraf hükûmetidir. Thiers'in «Kral hüküm sürer fakat idare etmez» sözünü, demokrasiyi tarif etmek için «Halk hüküm sürer fakat idare etmez» şeklinde değiştirebiliriz²⁴.

21) *Proudhon, P. J. :* a.g.e., s. 47.

22) *Proudhon, P. J. :* a.g.e., s. 48. Burada Proudhon'un sözünü ettiği orta sınıf kapitalist burjuvazidir, daha o sıralarda asiller bir sınıf olarak var oldukları için Proudhon burjuvaziye orta sınıf demektedir.

23) *Proudhon, P. J. :* a.g.e., s. 48.

24) *Proudhon, P. J. :* a.g.e., s. 49.

Proudhon'un temsilî sistemi nasıl eleştirdiğini görmüştük, yine Proudhon'a göre kusursuz bir seçim sistemi yoktur, olsa bile bu uygulanamayacaktır²⁵. Ayrıca milletvekillerinin ilçeyi, ili, köyü, endüstriyi, ticareti, ziraati, yani değişik menfaatları temsil etmeyip doğrudan doğruya Fransayı temsil ettikleri ileri sürülmektedir, bu durumda hiçbir şeyi temsil etmediklerini kabul etmek gerekir²⁶. Bu zihniyetle seçilenler artık vekil filân degillerdir. Karşımızda bir temsilî demokrasi değil demokrasi ile krallığın ortalaması olan seçimli bir oligarşi vardır. Demokrasi daima anlamsızla imkânsız arasında bocalamak zorundadır. Ayrıca Proudhon bu sistemde seçmenlerin yarısının bir fazlasının temsil edildiğini ve yarısının bir eksikliğininse temsil edilmediğini, çünkü kanun yapmak için meclislerde sadece çoğunluğun arandığını ileri sürmektedir. Halkın yarısının fikri halkın iradesi olmaktadır.

Proudhon'a göre demokrasi çoğunluğun tiranlığıdır. En kötü tiranlık budur, çünkü bir dinin otoritesine, bir ırk asaletine, servet ve kabiliyetlere dayanmamakta, temel olarak sayıyı almakta, maske olarak da halkı kullanmaktadır²⁷. Burada Proudhon'un demokrasiyi kötüleyim derken ne kadar ileri gittiği görülmektedir.

Proudhon'un fikirlerini izleyelim. Yazara göre temsilî sistemle demokrasiyi gerçekleştirebilmek için hiç olmazsa değerleri seçebilmek, emredici vekâleti ve vekilleri vekâletten azil yetkisini seçmene tanımak lâzımdır. Oysa anayasalı monarşi gibi demokrasi de bu kurumları kabul etmemektedir. Ayrıca emredici vekâlet konusunda hususî hukukla âmme hukuku arasında bu kadar büyük bir çelişmenin bulunması, bir tarafta kabul edilirken öbür tarafta ona karşı konulması, insan mantığıyla bağdaştırılamıyacak anormal bir durumdur²⁸.

Demokrasi, vekilin kullanacağı oya sahip olmasını ve kimseye hesap vermek zorunda kalmamasını istemektedir. Bu, vekilin oyunu pazarlık konusu yapabilmek için gereklidir. Böylece milletvekili halkın değil kolayca iktidarın adamı haline gelir²⁹. Proudhon yaşadığı devir gereği 20 nci yüzyılın özelliklerinden olan sıkı parti disiplini bu konuda hesaba katmamaktadır.

25) *Proudhon, P. J. : a.g.e., s. 52.*

26) *Proudhon, P. J. : a.g.e., s. 54.*

27) *Proudhon, P. J. : a.g.e., s. 56.*

28) *Proudhon, P. J. : a.g.e., s. 58.*

29) *Proudhon, P. J. : a.g.e., s. 60.*

Demokrasiyi savunan yazarlara göre halk bilgisizliği yüzünden kendi kendini idareden âcizdir. Mümkün olsa bile herkes birden hem idare eden hem de idare edilen durumunda olamaz. Onun için Devlet otoritesinin halkın vekâlet verdiği birkaç kişinin elinde toplanması lâzımdır ³⁰.

Proudhon'a göre Cumhuriyet, Monarşiye de Demokrasiye de karşıdır. Cumhuriyette herkes iktidarı elinde bulundurur ve idare eden durumundadır. Halk bir tek insanmış gibi düşünür ve hareket eder. Temsilcilerin vekâleti, emredici vekâlettir ve her zaman azledilebilirler. Kanun birlik halindeki iradelerin sonucudur ³¹.

Hürriyet, monarşiyle olduğu gibi demokrasiyle de uzlaşamaz. Proudhon'a göre demokrasi eskiden bir bölüğün köleliği üzerine kurulmuştu, şimdi ise herkesin köleliğine dayanmaktadır ³².

C — *Adalet* :

Proudhon'a göre Devlet sadece iktisadî münasebetlerde adaleti sağlamalıdır. Oysa düzeni ve kardeşliği sağlamak amacıyla, fikir ayrılıkları, menfaat çatışmaları ve çalışanlar arasındaki rekabet ortadan kaldırılmak istenmektedir. Böylece toplumdaki hayat ve hareket durdurulmak istenmektedir. Komünizmin en büyük yanlışı da budur ³³. Proudhon 1848 devriminden sonra kurulan geçici hükûmeti de aynı yanlışı yapmakla suçlamakta ve geçici hükûmetin cumhuriyet değil demokrasi prensiplerini benimsediğini ileri sürmektedir.

Proudhon'a göre adalet, anlaşma ve birliğin sağlanması için iki tarafın bulunması gerektiği en basit mantıkla kavranabilecek bir gerçektir. Salt uygunluk (*identité absolue*) salt yoklukla (*néant absolu*) eşittir ve çelişme (*contradiction*) sadece toplumun değil evrimin de temel kuralıdır ³⁴. Hayat bize çelişmeyi getirdiği gibi çelişme de adaleti getirir. Hayatın birinci kuralı çelişme ise ikincisi de çelişik unsurlar arasındaki karşılıklıdır. Karşılıklık (*mutuellisme*) sosyal meselelerde adalet demektir. Karşılıklık «Başkala-

30) *Proudhon, P. J. : a.g.e., s. 66.*

31) *Proudhon, P. J. : a.g.e., s. 66.* Proudhon dikkat edilecek olursa burada genel irade (*volonté générale*) tâbirini değil (*volonté unanime*) tâbirini kullanmaktadır.

32) *Proudhon, P. J. : a.g.e., s. 76.*

33) *Proudhon, P. J. : a.g.e., s. 92.*

34) *Proudhon, P. J. : a.g.e., s. 92.*

rına ancak sana yapılmasını istediğin şeyleri yap» şeklinde de açıklanabilir. Bunu iktisatçılar, mallar diğer mallarla değiştirilebilir şeklinde açıklamışlardır ³⁵.

D — *Proudhon'un Federalizminin Ana Hatları :*

Siyasî düzen birbirleriyle çelişme halinde iki temel prensibe dayanmaktadır: otorite ve hürriyet. Bu gerçek her toplum için aynıdır. Bu değiştirilemeyen (irreductible) iki prensip kendi aralarında savaş halindedirler. Biri olmadan öbürünün hiçbir anlamı yoktur. Hürriyetsiz otorite ve otoritesiz hürriyet olamaz ³⁶.

Otorite prensibi patriakal veya matriakal ailede, monarşide, teokarside daima hiyerarşiyi ve merkeziyetçiliği getirir. Otorite prensibinin rolü kendi karşıtıyla savaşı sonucunda genişleyebilir veya daralabilir, fakat asla ortadan kalkmaz.

Hürriyet ise ferdiyetçi, eleştirici bir unsurdur ve bölünme, seçim ve uzlaşma âmili olarak akıl tarafından insana verilmiştir. Kendi karşıtı gibi genişleyip daralabilir, fakat asla ortadan kalkamaz. Böylece en otoriter toplumda az da olsa hürriyet, en hür toplumda da bir miktar otorite vardır.

Anayasaların görevi otorite ile hürriyet arasında dengeyi kurmaya çalışmaktır, bundan da çeşitli siyasî rejimler doğar ³⁷. Fakat Proudhon'a göre federatif sistemin dışındaki bütün sistemler bu denge bakımından bir varsayıma (faraziye) dayanırlar ve gerçeği karşılamazlar.

Yukarıda sözünü ettiğimiz prensipten genel olarak iki rejim doğmaktadır.

- 1 — Otorite rejimi,
- 2 — Hürriyet rejimi.

Toplum fertlerden meydana gelmiş olduğundan ve fertle toplum münasebetleri siyasî bakımdan dört şekilde kurulduğundan her bir rejim için iki tane olmak üzere dört hükûmet şekli mevcuttur.

35) *Proudhon, P. J. :* a.g.e., s. 93.

36) *Proudhon, P. J. :* Du Principe Fédératif, s. 10, (Oeuvres complètes de P. J. Proudhon Tome VIII), Paris 1868.

37) *Proudhon, P. J. :* a.g.e., s. 11.

1 — Otorite rejimi.

- A) Herkesin biri tarafından idare edildiği hükûmet:
Monarşi veya Patriarka.
- B) Herkesin herkes tarafından idare edildiği hükûmet:
Panarşi veya Komünizm.

Bu iki hükûmet şeklinin ana karakteri iktidarın bölünmezliğidir.

2 — Hürriyet rejimi.

- A) Herkesin herbir fert tarafından idare edildiği hükûmet:
Demokrasi.
- B) Her ferdin kendi kendini idare ettiği hükûmet şekli:
Anarşi yahut Self Government.

Bu iki hükûmet şeklinin ana karakteri de iktidarın bölünürlüğüdür.

Bu ayırım Proudhon'a göre tabiata uygun ve matematik kesinliktedir³⁸. Bu sınıflamaya karşı duranlar olacaktır diyor Proudhon. Fakat bu sınıflamanın dışında kalan hükûmetler Proudhon'a göre fiilî hükûmetlerdir ve şiddetten doğarlar. Bu dört hükûmet şekli insan idrakinin a priori verileridir (mutâ - donné). Soyut formüllerdir bunlar. Gerçek aslında daha karışık ve giriftir. Bu formüllerde insanlığı idare edecek olan geleceğin anayasalarının prensiplerini buluruz. Fakat en uygun ve gerçek formülü insan aklının bulabilmesi için yüzyılların geçmesi ve çeşitli devrimlerin aşılması gerekmektedir³⁹.

Proudhon'a göre bütün sosyal düzen otorite ve hürriyet prensiplerine dayandığına göre bu iki birbirine zıt prensip sürekli olarak birbirleriyle savaş halindedirler, fakat hiçbir zaman birbirlerini ortadan kaldıramazlar ve böylece bir çözüme gidemezler, ancak aralarında uzlaşabilirler⁴⁰.

38) *Proudhon, P. J. : a.g.e., s. 13.*

39) *Proudhon, P. J. : a.g.e., s. 23.*

40) *Proudhon, P. J. : a.g.e., s. 24.* Bilindiği gibi Hegel'in diyalektiğini maddeye uygulayan Marksizme göre tez ve antitezden doğan çelişme önce niteliksel (kemmî - kantitatif) sonra niteliksel (keyfî - kalitatif) bir değişme sonucunda bir sentez meydana getirir ve yeni bir antitez karşısında tez durumuna geçer. Bu bakımdan Proudhon'un Hegel'in diyalektiğini yanlış anladığı ileri sürülmektedir.

Demek ki Proudhon'a göre monarşi veya demokrasi - kollektivizm veya anarşizm, kendi idealleri içinde gerçekleştiremeyecekleri için, birbirlerinden etkilenirler, bütün rejimler aslında saf değil mürekkep (bileşik) tirlir. Böyle olunca zıt (karşıt) unsurlar keyfe göre birbirine karıştırılır, bu karışım yapılırken menfaatlar ve kaprisler büyük rol oynamakta, şarlatanlığa ve entrikaya açık kapı bırakılmaktadır. Devlet daha kurulurken kendi ölüm sebebini de içinde taşımaktadır.

Görüldüğü gibi siyasî hayattaki aksaklıkları Proudhon otorite ile hürriyetin çatışması sonucunda prensiplere bağlı kalmayan karışımlara varılmasında görmektedir. Böyle olunca bu rejimler mantığa tamamen aykırı, karışık ve bozulmağa elverişli rejimler haline gelmektedir ⁴¹.

Tarihe göz atacak olursak tâ eski çağlardan beri daima hürriyet bayrağı despotluğa siper vazifesi görmüş, imtiyazlı sınıflar çıkarlarını korumak için liberal ve sözde eşitliğe dayanan müesseseler kurmuşlar, siyasî partiler programlarına daima ihanet etmişler ve devletler kuruluşlarında bağlandıkları kavramların değişip bozulmaları sonucunda çökmüşlerdir ⁴². Bugünün (19 uncu yüzyılın ikinci yarısı) toplumları da bu çökme devrine gelmiş bulunmaktadır. Proudhon'a göre. Bunun çaresini bulacağını iddia eden Proudhon okuyucularına biraz sabır tavsiye ederek aşağıdaki fikirleri ileri sürüyor ⁴³:

1 — Bütün kötülüklerin kaynağı olan otorite ve hürriyet prensipleri tarihte bir kronolojik sıraya uymaktadırlar. Başta otorite kendini göstermektedir. Ailedeki babanın durumu bunu doğrulamaktadır. Hürriyet ise daha sonra eleştirme ve protesto şeklinde gelmektedir. Tarih ve olaylar bunun keyfî yanı olmıyan bir kanun kesinliğinde olduğunu göstermiştir.

2 — Otorite rejimleri, ailede olsun, tribüde olsun veya sitede olsun nüfus arttıkça ideallerinden uzaklaşmaktadırlar. Devletin de nüfusu arttıkça ve ülkesi genişledikçe otorite alanı da genişlemekte, bu yüzden de soysuzlaşmakta, hürriyete tâviz vermek zorunda kalmaktadır. Devletin ülkesi genişledikçe ve nüfusu arttıkça hürriyet rejimi amacına yaklaşmaktadır.

41) *Proudhon, P. J. :* a.g.e., s. 39.

42) *Proudhon, P. J. :* a.g.e., s.28.

43) *Proudhon, P. J. :* a.g.e., s. 41.

Proudhon'a göre toplumsal münasebetlerin artışıyla bilimsel görüşün kuvvetlenmesi başabaş gitmektedir. Önce anayasaya ihtiyaç duyulmakta ,sonra merkeziyetçiliğe karşı bir cereyan kendini göstermektedir. Biraz daha beklersek federasyon fikrinin ortaya çıkacağını görürüz. Bu oluş objektif ve matematik kesinlikte bir kuraldır ⁴⁴. Otorite günden güne zayıflamakta, yerini hukuk ve hürriyet almaktadır. Otorite rejiminin yerini zamanla liberal, sözleşmeye dayanan bir rejim aldığına göre; sözleşmeyi politikanın temel taşı saymamız gerekmektedir. Burada söz konusu edilen sözleşme ticaret veya hususî hukuk sözleşmesi olmayıp siyasî sözleşmedir ⁴⁵.

Aslında sözleşme kavramı monarşik rejimlere hattâ aileye yabancı bir kavram değildir. Fakat bu tek taraflıdır (unilatérale), yani bu gibi rejimlerde sözleşme eşitliğe dayanmamaktadır. Siyasî sözleşmenin itibarını ve ahlâkî değerini kazanabilmesi için *synallagmatique* (karşılıklı) ve *commutatif* (yer değiştirebilir) olması lâzımdır ⁴⁶.

Demokratik rejimlerde bu iki özelliğin de olduğu sanılır. Temsilî ve merkeziyetçi demokrasilerde, seçime katılabilmek için vergi verilen anayasalı monarşilerde yahut Platon'un anladığı biçimdeki bir cumhuriyette vatandaşı devlete bağlayan sözleşme eşit ve karşılıklı olabilir mi? Vatandaşların egemenliğinin yarısı veya üçte ikisini, istihsalinin de dörtte birini elinden alan bir sözleşmenin sınırının doğruluğundan söz edilebilir mi?

Buradaki sözleşme *onéreux* dür (ivazlar arasında eşitsizlik vardır) çünkü bir taraf daha fazla vermektedir; *aléatoire* dir (tesadüfe bağlıdır) çünkü vadedilen ve zaten yetersiz olan avantajların sağlanacağı belli değildir.

Sözleşmenin *synallagmatique* ve *commutatif* olabilmesi için:

- 1 — Vatandaşın verdiği kadar devletten alması lâzımdır.
- 2 — Sözleşme konusu olan ve devlet tarafından garanti altına

alınan durumun dışında vatandaşın bütün hürriyetini, egemenliğini ve teşebbüs kabiliyetini kendinde saklaması gerekmektedir.

İşte böyle bir sözleşmeye federasyon sözleşmesi diyoruz ⁴⁷. Federasyon sözleşmesiyle aile reisleri, komünler veya bir komünler

44) Proudhon, P. J. : a.g.e., s. 41 - 42.

45) Proudhon, P. J. : a.g.e., s. 44.

46) Proudhon, P. J. : a.g.e., s. 45.

47) Proudhon, P. J. : a.g.e., s. 45.

grubu bir veya birçok konularda karşılıklı olarak eşit vecibeler yüklenirler. Bu sözleşmeyle her atandaş haklarının, hürriyetinin otorite ve mülkiyetinin terkettiğinden fazlasını kendine saklar. Hiçbir konuyu vatandaşın bağımsızlığına bırakmayan, vatandaşı bütünüyle bağlayan sözleşmeler federasyon sözleşmesi değildir ve bu gibi siyasî sözleşmeler insan tabiatına aykırıdır ⁴⁸.

Bu sisteme göre tanınan federal yetkiler hiçbir zaman komünlerin ve bölgelerin yetkilerini aşamazlar. Federatif sistem hiyerarşinin, aynı zamanda da siyasî ve idarî merkeziyetçiliğin zıddıdır. Federasyon anlaşmasına dayanan toplumlarda konfederasyon genişledikçe ve yeni yeni devletler (federasyonlar) konfederasyona katıldıkça merkezî idarenin otoritesi ve görevleri daralır ve ihtisastlaşır. Öbür sistemlerde ise bu durumda merkezî idarelerin otoritelerinin arttığını görüyoruz ⁴⁹.

İşte yukarıda sözünü ettiğimiz otorite ve hürriyet unsurlarını müspet şekilde bir araya getiren ve aralarında gerekli dengeyi kuran bu sözleşmedir. Proudhon'a göre 1789 devrimini başaranlar da böyle bir sözleşme yapmak istemişlerdi, iyi niyetleri vardı, fakat sözleşmeyi hazırlıyacak noter yoktu ⁵⁰.

Toplumda herşey değişmekte, durmaksızın bir ilerleme görülmektedir. Toplum hareket halindedir. Böyle olunca Proudhon'a göre devlet yol göstericidir, bu hareket sonucu gerekli kurumları kurar ve bırakır, sonra yenileriyle ilgilenmeye başlar. Kurduklarını işletmeye kalkarsa vakit kaybeder, kurucu değil idareci durumuna geçer, vatandaşlara yardım eden, yol gösteren değil onlara baskı yapan durumuna düşer ⁵¹.

Proudhon'a göre federatif sistemin esası:

1 — Egemen gruplar meydana getirmek ve bunları bir federasyon sözleşmesiyle birbirlerine bağlamak,

2 — Her federe devlette hükûmetleri, organların ayrılığı prensibine uygun olarak kurmaktır.

48) *Proudhon, P. J. :* a.g.e., s.47. Ayrıca Proudhon 47 nci sahifenin dip notunda, federasyon sözleşmesiyle Rousseau'nun toplum sözleşmesi arasındaki fark, gerçekte varsayım arasındaki farktır, demektedir.

49) *Proudhon, P. J. :* a.g.e., s. 49.

50) *Proudhon, P. J. :* a.g.e., s. 53.

51) *Proudhon, P. J. :* a.g.e., s. 56 - 57.

Burada Proudhon'un gayesi iktidarlarda birbirinden neyi ayırmak mümkünse onları ayırmak, neyi tarif etmek mümkünse onu tarif ederek idarede açıklık ve kontrolü sağlamaktır.

3 — Merkezî otoritenin elinde mümkün olduğu kadar az yetki bırakmak. Onu bir genel teşebbüs, kontrol ve karşılıklı güvenlik organı durumuna sokmak. Federe devletin aldığı kararları federal devletlerin vizesini aldıktan sonra yürürlüğe koymasını sağlamak.

Federatif sistem hürriyet demek olduğuna göre, bu sistem yerleşinceye kadar insanlığın yetiştirilmesi ve terbiye edilmesi, kültür seviyesinin yükseltilmiş olması lâzımdır. Tarihteki merkezî devletler bu görevi yerine getirmişlerdir⁵². Onun içindir ki Proudhon demokrasiye halkın eğitimi demek olan «démopédie» adını takmıştır⁵³.

Proudhon ayrıca federatif devletlerin kendilerini savunabilmelerine karşılık saldırgan olmadıklarını, olamayacaklarını belirtmekte ve İsviçreyi örnek göstermektedir⁵⁴.

III. PROUDHON'UN GÖRÜŞLERİ HAKKINDA DÜŞÜNCELER

Proudhon'un siyasî fikirlerinin anahatlarını özetlemeğe çalıştık. Bu başlık altında da genel olarak Proudhon'un görüşlerini eleştireci bir açıdan ele almağa ve bir sonuca varmağa çalışalım.

Bütün çelişmelere rağmen acaba Proudhon'un dünya görüşünün temeli nedir? Sosyal gelişme fikrini Proudhon'un görüşlerinin temel saymak mümkündür.

Ona göre mülkiyet ve devlet gibi bütün sosyal müesseselerin menşei hayattır; bir an gelir bu müesseseler hayatın gelişmesine ve ilerlemesine engel olmağa başlarlar. Devamlılık ve geri dönülemezlik gelişmenin ana prensipleridir. Sosyal problemin çözüm yolu ne Saint Simon'un sandığı gibi maddî gelişme ve refahtadır, ne Louis Blanc'ın sandığı gibi çalışmanın organize edilmesinde, ne de evren hakkındaki bilgilerimizin toplamının artmasındadır. Esas mesele mümkün olduğu kadar adalet fikrine yaklaşmaktır. Proudhon adalete tamamen moral açıdan bakmaktadır.

52) Proudhon, P. J. : a.g.e., s. 60.

53) Touchard, J. : a.g.e., s. 568.

54) Ayrıca II. Kısım için bak: Akın, İlhan F. : Devlet Doktrinleri, s. 217 - 227, İstanbul 1962.

Diğer yandan Proudhon'un fikirlerinde bir takım çelişmelerin bulunduğundan söz etmiştik. Buna en güzel örnek, federalizmin özelliklerinden birinin de barışseverlik olduğunu ileri sürer ve barışı savunurken, öte yanda «Harp ve Sulh» adlı eserinde Fransız sağcı yazarlarından Joseph de Maistre'i aratmayacak bir biçimde harbi savunmasıdır⁵⁵.

Ayrıca Proudhon'un demokrasi ve temsilî sistem aleyhtarlığından «Action Française» Fransız sağcı hareketi faydalanmağa çalışmış, Proudhon'un fikirleri sağcı Proudhonculuk ve solcu Proudhonculuk diye zıt ceryanların ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Bouglé, Proudhon'un çeşitli şekillerde yorumlanmasının fikirlerinin zenginliğinden ileri geldiğini iddia etmekte, fikirler arasında birliğin ise başka bir mesele olduğunu, bunun sağlanamamasının sebebinin Hegel'in metoduna fazla bağlanmış olmasından meydana geldiğini ileri sürmektedir. Aynı yazar, Proudhon'un tezlere karşı antitezler ileri sürebilmek için zıt fikirler arasında kaldığını ve boçaladığını, beklediği sentezin bir türlü gerçekleşmemesi yüzünden fikirlerinde açıklığa varamadığını belirtmekte, ayrıca bunda Proudhon'un insanları şaşırtmaktan hoşlanan mizacının da rolü olduğuna işaret etmektedir⁵⁶.

Proudhon'un Hegel'in metodunu kullanmak yüzünden bu karışıklığa düştüğü iddiasını şüphe ile karşılamak gerekir. Aksine, Proudhon'un Hegel'in metodunu tam anlamıyla kavrayamadığı ileri sürülebilir, çünkü o dönemde Hegel'in Fransada fazla tanınmadığını, Proudhon'un ise Almanca bilmediğini, hattâ bu yüzden Marx'ın Proudhon'u eleştiren «Felsefenin Sefaleti» adlı eserini Fransızca olarak kaleme aldığını biliyoruz.

Öte yandan Proudhon bir ara III üncü Napolyona da yaklaşımağa çalışmış, bu tutumu bazı kimselerin ona kuvvetliden yana olan bir oportünist damgası vurmalarına yol açmıştır.

Proudhon, asıl devrimin sosyal olması lâzım geldiğine göre, 1851 hükûmet darbesinin rejimi değiştirmedeğini iddia etmiş, III üncü Napolyonun sosyal ihtilâli yapabileceğini ve bunun yanında Lefranc'a göre⁵⁷ belki de kendisi için bir sosyal müşavirlik tasarlamıştır, fakat hemen sonra Napolyona cephe almayı da ihmal etmemiştir.

55) Touchard, J. : a.g.e., s. 567.

56) Bouglé, C. : Proudhon, s. 6 - 7, Paris 1930.

57) Lefranc, G. : a.g.e., s. 64.

Proudhon çeşitli eleştirilere uğramıştır. Bunların en başında Karl Marx'ın kiler gelmektedir. Marx «Felsefenin Sefaleti» adlı eserinde Proudhon'a cevap vermekte ve sert bir şekilde felsefesini eleştirmektedir. Proudhon Marx'a göre mülkiyet meselesini tarihî gelişme içinde ele almamıştır. Tarih geçmişteki mülkiyet münasebetlerini zaten kendi kendine eleştirmektedir. Greco - Romen mülkiyet anlayışı yerini Feodal mülkiyete, feodal mülkiyet de yerini burjuva mülkiyetine bırakmıştır. Proudhon'un burjuva mülkiyetinin özelliklerini ele alması gerekirken, meseleyi istihlal münasebetleri açısından, yani ekonomik açıdan değil de doğrudan doğruya hukukî açıdan ele almaktadır⁵⁸. Böyle olunca Proudhon'un vardığı sonuç 1789 dan önce Brissot de Warville'in vardığı sonuçtan pek farklı değildir⁵⁹. İkisinin birlikte vardıkları sonuç sadece mülkiyetin hırsızlık olduğudur. Proudhon'a göre, yukarıda da gördüğümüz gibi toplumun tarihini insan şuurunda kendiliğinden varolan adalet fikrinin gelişmesi meydana getirmektedir. Bu durumda istihlal münasebetleri insanlığın mantığında uyuklayan bir ekonomik kategori olarak kalmaktadır. Böylece, bu yaratılmadan varolan şuur (buna Proudhon sosyal deha demektedir) tarih boyunca herşeyi açıklar, fakat kendisini açıklamaya imkân ve ihtiyaç yoktur. Proudhon sosyalizmini idealist bir felsefe üzerine kurmuş, hürriyeti federalizmle, ekonomik eşitliği ise «synallagmatique» anlaşmalarla ve faizsiz kredi veren bir halk bankası aracılığıyla sağlayıvereceğini sanmıştır.

Küçük zanaatkârın, küçük ve orta köylünün «synallagmatique» anlaşmalarla eşit bir mübadelenin gerçekleştirilmesini istemesini normal karşılamak gerekir. Bu sınıflar büyük kapitalin rekabetinden büyük zararlara uğramakta, mallarını gerçek değerinin altında fiyatlara satmak zorunda kalmaktaydılar. Ne var ki eşit mübadele formülünün işgücünü satan işçi sınıfının ihtiyaçlarını karşıladığını iddia etmek zordur. Çünkü Proudhon'un iddia ettiği gibi, emeğin değerinin tam karşılığı verildiği takdirde, Proudhon'un öngördüğü sistemin içinde kârın nasıl sağlanacağı meselesi ortaya çıkmaktadır⁶⁰.

Proudhon disipline ve merkezî idareye karşıdır. Fakat bu ferdiyetçilik sadece Proudhon'un bir özelliği değildir. Sanayileşmekte olan bir ortamda müşterek hareketi sağlayacak disiplini bulamamış

58) *Marx, Karl* : Misère de la Philosophie, s. 224, «Costes» Paris 1950.

59) *Mosca, G.* : a.g.e., s. 203.

60) *Cogniot, Georges* : a.g.e., s. 16.

bir toplumun sonucudur. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Proudhon'un sosyalizmi bir köylü ve küçük burjuva sosyalizmidir. Bütün hayatı boyunca onu düşündüren ve korkutan meseleyi 1860 yılında yazdığı bir mektupta açık olarak ortaya koymaktadır. Bu mektubunda: «Küçük burjuvazi düşe düşe proletarya uçurumuna doğru sürüklenmektedir. İşte Fransanın en büyük yarası.» demektedir ve kamu oyunun küçük burjuvazinin yıkılışından çok, işçilerin kurtuluşuyla ilgilenmesinden yakınmaktadır⁶¹.

Sanayi devrimi cemiyetin temelini değiştirip işçi sınıfı ortaya çıkınca, Proudhon'un sosyalizmi anakronik ve temeli olmayan bir ahlâkçılık haline gelmiştir.

Proudhon'un savunduğu sosyal düzeni bugün için ancak merkezî ve kuvvetli yürütme gücüne sahip bir Devletin gerçekleştirebileceği gerçeği karşısında, Proudhon'un ileri sürdüğü federalizmin de 20 nci yüzyıl sosyal devletine yabancı olduğunu kabul etmek zorundayız.

Lefranc'a göre⁶² Proudhon iki açıdan övülmeye değer. Birincisi Fransaya daha Marksizmin girmediği bir devirde fakir sınıfın taleplerini dile getirmiş olması; ikincisi de Marksizmin fatalizmine karşı, çalışmaların kendi gayretlerine önem vermiş olmasıdır.

Fakat şurası muhakkaktır ki sosyalizm bugün kendine Proudhon'unkinden apayrı bir yol seçmiştir. Fransız sendikacılığının dışında bugün Proudhon'un etkisine pek rastlıyamayız. Buna sebep Marksist propogandadan ziyade 19 uncu yüzyılın ikinci yarısındaki sanayileşme sonucunda ortaya çıkan yeni toplumsal koşullardır⁶³.

Asis. Dr. Murat SARICA

61) *Cogniot, Georges* : a.g.e., s. 14.

62) *Lefranc, G.* : a.g.e., s. 71.

63) *Touchard, J.* : a.g.e., s. 71.